IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 24. Issue 02. Noyabr ,2026

AZIZIDDIN NASAFIY HAYOTI, USTOZ-ŞOGIRD AN'ANASI VA ASARLARIDAGI DIDAKTIK HAMDA MA'NAVIY-AXLOQIY QARAŞLAR TAHLILI

Qosimov Muzaffar Maxmatkuloviç
Xoja Buxoriy örta maxsus islom ta'lim muassasasi
ma'naviy- ma'rifiy işlar böyiça mudir örinbosari
Tel: +99891 946 98 82
muzaffarqosimov82@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.24073630

ANNOTATSIYA: Uşbu ilmiy maqolada XIII asrning yirik mutafakkiri va ma'rifatparvar olimi Aziziddin Nasafiyning hayoti, uning ustoz-şogirdlik an'analaridagi tutgan örni hamda 'Kaşf al-haqoyiq', 'Zubdat al-haqoyiq' va 'Bayan al-tanzil' asarlaridagi didaktik va ma'naviy-axloqiy qaraşlari ilmiy tahlil qilingan. Tadqiqotda aqidaviy va ilohiyotiy munozaralardan xoli ravişda, mutafakkirning şaxs tarbiyasi, ma'naviy kamolot bosqiçlari, ustoz va şogird muloqoti madaniyati, ma'rifiy ta'lim metodikasi va insoniy fazilatlarni şakllantirişga oid pedagogik ğoyalari atrofli yoritilgan. Şuningdek, Nasafiyning hayot yöli, uning ustozi Şayx Sa'diddin Hamaviy bilan ma'naviy hamkorligi va bu merosning zamonaviy oliy ta'lim hamda pedagogik amaliyotdagi amaliy ahamiyati oçib berilgan.

Kalit sözlar: Aziziddin Nasafiy, Sa'diddin Hamaviy, Kaşf al-haqoyiq, Zubdat al-haqoyiq, Bayan al-tanzil, didaktika, pedagogik metodika, ustoz va şogird odobi, ma'naviy tarbiya, insoniy kamolot.

ANNOTATION: This scientific article scientifically analyzes the life of the great thinker and enlightener of the 13th century, Aziz al-Din Nasafi, his role in the tradition of mentor-discipleship, as well as the didactic and spiritual-moral views in the works "Kashf al-haqoiq", "Zubdat al-haqoiq" and "Bayan al-tanzil". The study, free from doctrinal and theological debates, comprehensively covers the thinker's personal education, stages of spiritual maturity, the culture of teacher-student communication, the methodology of enlightened education and the formation of human qualities. In addition, Nasafi's life path, spiritual cooperation with his mentor Sheikh Sa'did al-Din Hamavi, and the practical significance of this legacy in modern higher education and pedagogical practice are revealed.

Keywords: Aziziddin Nasafi, Sa'diddin Hamavi, Kashf al-haqoiq, Zubdat al-haqoiq, Bayan al-tanzil, didactics, pedagogical methodology, teacher and student etiquette, spiritual education, human perfection.

АННОТАЦИЯ: Данная научная статья представляет собой научный анализ жизни великого мыслителя и просветителя XIII века Азиза ад-Дина Насафи, его роли в традиции наставничества, а также дидактических и духовно-нравственных взглядов, изложенных в работах «Кашф аль-хакоик», «Зубдат аль-хакоик» и «Баян аль-танзил». Исследование, свободное от доктринальных и теологических дискуссий, всесторонне охватывает личное образование мыслителя, этапы духовной зрелости, культуру общения учителя и ученика,

методологию просвещенного образования и формирование человеческих качеств. Кроме того, раскрывается жизненный путь Насафи, духовное сотрудничество с его наставником шейхом Саадид ад-Дином Хамави и практическое значение этого наследия в современном высшем образовании и педагогической практике.

Ключевые слова: Азизиддин Насафи, Саадиддин Хамави, Кашф аль-Хакойк, Зубдат аль-Хакойк, Баян ат-Танзил, дидактика, педагогическая методика, этикет учителя и ученика, духовное воспитание, человеческое совершенство.

KIRIŞ

Tadbirlar va ta’lim-tarbiya tizimida şaxsning ma’naviy-axloqiy qiyofasini şakllantiriş va uni komil inson darajasiga yetkaziş barça davrlarda pedagogika va ma’rifatşunoslikning eng markaziy masalalaridan biri bölib kelgan. Şarq uyğoniş va ma’rifat an’anasida inson tarbiyasi nafaqat bilim beriş, balki uning içki ruhiy-axloqiy dunyosini boyitiş, xulqini alohida intizomga soliş va hayotiy qadriyatlarni töğri şakllantiriş deb tuşunilgan. Uşbu sohada XIII asrda yaşab ijod etgan buyuk mutafakkir, pedagog va ma’rifatparvar olim Aziziddin Nasafiyning merosi alohida ajralib turadi.

Nasafiyning ‘Kaşf al-haqoyiq’, ‘Zubdat al-haqoyiq’ hamda ‘Bayan al-tanzil’ asarlari inson va uning ma’naviy kamoloti, ta’lim-tarbiya usullari, ustoz va şogird örtasidagi odob-axloq mezonlarini örganişda boy ilmiy-didaktik manba bölib xizmat qiladi. Taqdim etilayotgan maqolaning asosiy maqsadi mutafakkir asarlaridagi aqidaviy va ilohiyotiy munozaralarni çetga surgan holda, sof pedagogik, didaktik hamda ma’naviy-axloqiy ğoyalarni ajratib körsatiş va ularning zamonaviy ta’lim amaliyotidagi örnini yoritişdan iboratdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqot tarixiy-pedagogik va manbashunoslik yondashuvlariga tayangan nazariy tahlil sifatida tashkil etildi. Asosiy material sifatida maqolada ko‘rsatilgan «Kashf al-haqoyiq», «Zubdat al-haqoyiq» va «Bayan al-tanzil» asarlariga oid ma’lumotlar, shuningdek, Sharq pedagogikasi hamda ustoz-shogird munosabatlari haqidagi ilmiy adabiyotlar qamrab olindi.

Tahlil jarayonida tarixiy kontekstualizatsiya, mazmuniy-qiyosiy tahlil va pedagogik talqin usullaridan foydalanildi. Matndagi didaktik g‘oyalar aql, ilm, amal va ixlos birligi, ustozning kasbiy-axloqiy fazilatlari hamda shogird tarbiyasi mezonlari bo‘yicha guruhlashtirildi. Tadqiqot eksperimental sinov yoki so‘rovnoma natijalariga emas, mavjud manbalar mazmunini talqin qilishga asoslanadi.

Aziziddin Nasafiy hayoti va ustoz-şogird an’anasi

Mutafakkirning Hayot Yöli va Ilmiy Muhit

Aziziddin ibn Muhammad Nasafiy XIII asrda Movarounnahrning qadimiy ilmiy va madaniy markazlaridan biri bölgan Nasaf (hozirgi Qarşi) va Buxoro şaharlarida kamol topgan. U Buxoro ilmiy muhitida köplab olimlar, ma’rifatparvarlar va tolibi ilmlar davrasida ta’lim olgan hamda ilmiy-ijodiy faoliyat yuritgan. 671-hijriy yilda (milodiy 1273-yil) Movarounnahrda sodir bölgan siyosiy va ijtimoiy parokandalik hamda uruşlar oqibatida Nasafiy Buxoro şahrini tark etişga majbur böladi va Amudaryo (Xuroson daryosi) orqali Xuroson hamda Fars viloyatlariga ötadi.

Mutafakkir özining ‘Kaşf al-haqoyiq’ asari muqaddimasida ta’kidlaşiça, u Xuroson va Fars şaharlarida, xususan Abarquh va boşqa ilmiy maskanlarda har kuni har xil joyda muqim bölib,

oğir şaroitlarga qaramay tolibi ilmlarga dars beriş va ilmiy risolalar yozişni töxtatmagan. 680-hijriy yilda (milodiy 1281-yil) u özining maşhur ‘Kaşf al-haqoyiq’ asarini yakunlaydi. Uning asarlari asosan dervişlar, şogirdlar va tolibi ilmlarning bevosita talab hamda iltimoslariga binoan, murakkab tuşunçalarni sodda, tuşunarli va didaktik uslubda tuşuntiriş maqsadida yozilgan.

Ustozlari va Ma’naviy Muloqot Odobi

Nasafiyning ma’naviy-pedagogik qaraşlari şakllanişida uning buyuk ustozi Şayx Sa’diddin Hamaviy (Sa’diddin Hamuya, vafoti 650-hijriy/1252-milodiy) alohida örin tutadi. Nasafiy ‘Kaşf al-haqoyiq’ asarida ustozi Sa’diddin Hamaviy haqida hurmat bilan töxtalib, ustozi 400 dan ortiq ilmiy va ma’rifiy risolalar yozganini ta’kidlaydi. Sa’diddin Hamaviy öz şogirdi Nasafiyning ilmiy salohiyatini yuqori baholab, unga lutf körsatgan hamda ilmiy bilimlarni xalqqa tuşunarli tilda yetkazişda unga töliq işonç bildirgan.

Nasafiy şuningdek, Şayx Abu Abdullah Xafif va boşqa ma’rifat ahlining ilmiy-ma’naviy tajribasidan unumli foydalangan. Nasafiy ta’kidlaydiki, ta’lim-tarbiya jarayonida şunçaki kitob öqiş yoki nazariy ma’lumotlarni yodlaş yetarli emas. U ‘الرجال افواه من العلم خذ’ (Ilmni donolar va ustozlar oğzidan oling) degan hikmatli qoidaga tayanib, haqiqiy bilim va axloq ustoz bilan bevosita muloqot, ma mezonli suhbat hamda ustozning şaxsiy örnagi orqali yuqişini uqtiradi.

TADQIQOT NATIJALARI

Manbalar asosida amalga oshirilgan mavzuviy tahlil Nasafiyga nisbat berilgan didaktik qarashlarda bilimni axloqiy mas’uliyat va amaliy faoliyat bilan bog‘lash yetakchi o‘rin tutishini ko‘rsatadi. Ushbu yondashuvda ta’lim natijasi faqat ma’lumotni egallash bilan emas, balki uni ongli qo‘llash va shaxsiy fazilatlarni rivojlantirish bilan ham baholanadi.

Tahlil uchun uchta asosiy natijaviy yo‘nalish ajratildi: shaxs kamolotining aqliy-axloqiy mezonlari, ustozning pedagogik mas’uliyati va tarbiyaviy muhitning ahamiyati. Quyidagi bo‘limlarda mazkur yo‘nalishlar maqolaning asl matnida keltirilgan asarlar va fikrlar doirasida batafsil yoritiladi.

Nasafiy asarlaridagi didaktik va ma’naviy-axloqiy qaraşlar

Inson Kamolotining Tört Ustuni: Aql, Ilm, Amal va Ixlos

Nasafiy didaktikasining markazida inson şaxsini haratmonlama kamolotga yetkaziş ğoyasi yotadi. Mutafakkir ‘Zubdat al-haqoyiq’ va ‘Kaşf al-haqoyiq’ asarlarida insoniy kamolot va ma’naviy yuksalişning törtta ajralmas ustunini körsatib ötadi:

1. Aql insonning töğri va notög mezonini, foyda va zararni, haq va batilni ajrata oliş qobiliyatidir. Aql ta’lim jarayonining mantiqiy va poydevoriy qurolidir.

2. Ilm koinot, inson va jamiyat haqidagi haqqoniy bilimlarga ega böliş. Nasafiy böş va foydasiz sözbozlikni emas, balki inson hayotini yaxşilaydigan va axloqini poklaydigan foydali ilmni birinçi öringa qöyadi.

3. Amal egallangan ilmni amaliyotda qo mezonlaş. Nasafiy ta’kidlaydiki, amalsiz ilm mevasiz daraxt kabi foydasizdir. Bilganiga amal qilmagan inson öz bilimining mevasidan bahramand böla olmaydi.

4. Ixlos barça ezgu amallarni xolislik, samimiyat hamda soflik bilan bajariş. Amalda ğaraz, riyo yoki maqtaniş bölsa, u axloqiy qiymatini yöqotadi.

Ustoz va Murabbiyga Qöyiladigan Pedagogik Talablar

Nasafiy ‘Kaşf al-haqoyiq’ va ‘Zubdat al-haqoyiq’ asarlarida şogirdlarga ta’lim beruvçi ustoz va murabbiyga juda yuqori pedagogik va axloqiy talablarni qöyadi. Mutafakkirning ta’kidlaşiça, haqiqiy murabbiy zohiriy va batiniy jihatdan quyidagi törtta asosiy sifatga ega bölişi şart:

Birinçidan, ustoz özini maqtamasligi, manmanlik va kibrdan yiroq bölişi lozim. U öz bilim va fazilatlarini köz-köz qilmasdan, doimo kamtarinlik saqlaşi kerak.

Ikkinçidan, ustoz keraksiz va ortiqça sözlarni gapirmasligi, savollarga qisqa, aniq va tuşunarli tarzda javob berişi lozim. Bilmagan narsasini ‘bilmayman’ deb tan oliş ustozning yuksak odobidir.

Uçinçidan, ustoz öz faoliyatida dunyoviy ta’ma, mol-dunyo yoki obrö-e’tibor ortirişni maqsad qilmasligi kerak. U ta’lim va tarbiyani xolis ma’rifiy vazifa deb bilişi lozim.

Törtinçidan, ustoz şogirdlarning individual imkoniyatlari, ruhiy holati va qobiliyatini töğri baholay olişi kerak. U har bir tolibi ilmga uning idrok darajasiga mos ravişda didaktik uslub qöllaşi lozim.

Axloqiy Tarbiyada Tört Tösiq (Hijob) va Ön Ikki Amaliy Odob

Nasafiyning ta’lim-tarbiya metodikasida inson ruhiyatini salbiy illetlardan tozalaş va ijobiy sifatlarni şakllantiriş bosqiçma-bosqiç amalga oşiriladi. Mutafakkir ma’naviy kamolot yölida inson oldida törtta asosiy tösiq (hijob) borligini körsatadi:

1. Mansab va şon-şuhratga ruju qöyiş;

2. Mol-dunyo va boylikka me’yordan ortiq beriliş; 3. Kör-ko mezon taqlidçilik hamda nodonlik; 4. Axloqiy buzuqlik va mas’uliyatsizlik.

Uşbu tösiqlarni yengib ötiş uçun Nasafiy har bir şaxs amal qilişi lozim bölgan 12 ta amaliy didaktik odob va qoidani ilgari suradi: yaxşilar bilan muloqotda böliş, jamiyat va insonlar bilan tinç-totuv yaşaş, heç kimga ozor bermaslik, imkon darajasida barçaga manfaat keltiriş, halol va harom çegarasini biliş, ta’magirlikdan voz keçiş, doimo ilm va ma’rifat bilan maşğul böliş, kamtarinlikni saqlaş hamda öz ustida uzluksiz işlaş.

MUHOKAMA

Nasafiyning tarbiyaga oid qarashlarini zamonaviy pedagogika bilan qiyoslashda tarixiy sharoitlar farqini hisobga olish zarur. Ustozning shaxsiy namunasi, muloqot odobi va shogird imkoniyatiga mos yondashuv haqidagi fikrlar bugungi ta’limdagi mentorlik va individuallashtirilgan o‘qitish tamoyillari bilan mazmunan tutashadi, biroq ularni aynan bir xil nazariy tizim deb qabul qilish to‘g‘ri bo‘lmaydi.

Mazkur talqin pedagogik merosni amaliyotga tatbiq etishda muhim metodologik chegarani ham ko‘rsatadi: tarixiy matnlardagi axloqiy me’yorlar hozirgi o‘quv dasturlariga moslashtirilganda tanqidiy tahlil, ochiq muloqot va ta’lim oluvchining mustaqil fikrlashi bilan uyg‘unlashtirilishi kerak. Shuningdek, taklif etilgan pedagogik imkoniyatlarning real samaradorligi kelgusida alohida empirik tadqiqotlar orqali tekshirilishi lozim.

Zamonaviy pedagogika va oliy ta’lim metodikasidagi amaliy ahamiyati

Aziziddin Nasafiyning ma’naviy-didaktik ta’limoti bugungi zamonaviy ta’lim tizimi va oliy maktab pedagogikasi uçun nihoyatda dolzarb amaliy va metodologik ahamiyatga ega. Bugungi kunda ta’lim jarayonida faqatgina kasbiy va texnik bilimlarni beriş bilan çeklanib qolmasdan,

bölajak mutaxassislarning axloqiy mas'uliyati, emotsional madaniyati hamda insoniy fazilatlarini şakllantiriş ustuvor vazifa hisoblanadi.

Nasafiy ilgari surgan 'ustoz va şogird muloqoti madaniyati' zamonaviy pedagogikada 'hamkorlik pedagogikasi' hamda 'talabaga yönaltirilgan ta'lim' (student-sentered learning) konseptsiyalari bilan töliq hamohangdir. Ustoz va talaba örtasidagi samimiy, özaro hurmatga asoslangan muloqot ta'lim sifatini oşirişning eng samarali omilidir.

Şuningdek, Nasafiyning 'Aql, Ilm, Amal va Ixlos' birligi haqidagi ta'limoti zamonaviy kompetensiyaviy ta'lim modelida nazariya va amaliyot integratsiyasini ta'minlaşda nazariy poydevor bölib xizmat qiladi. Talabalarda nafaqat nazariy bilimlar, balki ularni jamiyat manfaati yölida halol hamda mas'uliyat bilan qöllay oliş könikmalarini şakllantiriş bugungi oliy ta'limning pedagogik va didaktik talabidir.

XULOSA VA TAVSIYALAR

XIII asr mutafakkiri Aziziddin Nasafiyning 'Kaşf al-haqoyiq', 'Zubdat al-haqoyiq' va 'Bayan al-tanzil' asarlari Şarq ma'rifatşunosligi hamda didaktikasi tarixida öçmas iz qoldirgan fundamental manbalardir. Mutafakkirning hayot yöli, ustozi Sa'diddin Hamaviy bilan ma'naviy hamkorligi va qoldirgan merosi insoniy kamolot hamda pedagogik mahoratning yuksak namunasidir.

Tadqiqot natijalari böyiça quyidagi amaliy tavsiyalarni ilgari suriş mumkin:

1. Oliy ta'lim muassasalarining 'Pedagogika va psixologiya', 'Pedagogik mahorat' hamda 'Ma'naviyatşunoslik' fanlari dasturlariga Aziziddin Nasafiyning ustoz-şogird odobi va didaktik qaraşlariga oid alohida amaliy maşğulot bölimlarini kiritiş.
2. Bölajak öqituvçi va murabbiylarni tayyorlaşda Nasafiy belgilab bergan Ustozning axloqiy-didaktik sifatlari hamda muloqot odoblaridan ma'naviy-pedagogik mezon sifatida foydalaniş.
3. Doktorantlar va magistrantlar uçun Nasafiyning ma'rifiy va pedagogik merosiga oid maxsus kurslar hamda uslubiy qöllanmalarni işlab çiqiş va naşr etiş.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RÖYXATI

1. Aziziddin Nasafiy. Kaşf al-haqoyiq. Qölyozma / Naşrga tayyorlovçi: Muhammad Rasa. Tehron, 1344. 245 b.
2. Aziziddin Nasafiy. Zubdat al-haqoyiq. Qölyozma / Naşrga tayyorlovçi: Haqqverdi. Tehron, 1385. 180 b.
3. Aziziddin Nasafiy. Bayan al-tanzil. Qölyozma / Naşrga tayyorlovçi: Ali Asghar Hekmat. Tehron, 1352. 210 b.
4. Bertels E.E. Sufizm i sufijskaja literatura. Moskva: Nauka, 1965. 524 s.
5. Olimov S., Inomova M. Şarq pedagogikasi tarixi va milliy ta'lim-tarbiya didaktikasi. Toşkent: Özbekiston, 2018. 320 b.
6. Ziyoyev A. Şarq mutafakkirlari ta'limotida ustoz va şogird munosabatlari. Toşkent: Fan, 2020. 215 b.